

MİLLİ MÜCADELE SONRASINDA TÜRK KADININA SİYASAL HAKLAR TANINMASINA YÖNELİK ARAYIŞLAR (1923-1924)

Ersin MÜEZZİNOĞLU* - Yakup KAYA**

Öz

İkinci Meşrutiyet Döneminde kadınların dernekler yoluyla yoğun faaliyetleri, istihdamlarındaki artış, eğitim imkânlarının gelişmesi, çeşitli dergiler aracılığıyla yayın hayatına katılmaları, toplumsal statülerinde yükselmeye ve siyasal alana ilgi duymaya başlamaları gibi sonuçları ortaya çıkarmıştır. Kadınların daha sonraki evrede Millî Mücadele'ye katkıları ise 1920'li yıllarda onların siyasal hak taleplerinin en önemli dayanağı olmuştur. Bu yolda ilk dikkat çekici arayışlar Nisan 1923'te Milletvekili Seçim Kanunu'nun görüşmeleri ile 1924 Anayasası'nın müzakereleri sırasında belirginleşmiştir. Dönemin bazı önemli gazetelerinde de bu arayışlar ilgiyle takip edilmiş ve desteklenmiştir. Özellikle 1924 Anayasası görüşmeleri sırasında kadınlara siyasal haklar tanınması lehinde TBMM'de güçlü bir desteğin varlığı tespit edilebilmektedir. Ancak Meclis içinde liberal ve reformcu kimlikleriyle bilinen bazı önemli şahsiyetlerin, kadınların siyasal hakları elde etmesinin aleyhinde yer almaları ve kadınların zamanla bu haklara sahip olacakları düşüncesinin meclisteki tartışmalarda öne çıkması, yine Mustafa Kemal Paşa'nın kadınların eğitimi ve annelik vazifesi konularını siyasal haklar meselesine göre öncelikli tutması, kadınların siyasal hayata katılmalarının önünde engel teşkil etmiştir. Bu yönde diğer bir engel de kuşkusuz 1924 yılının siyasal gündemini meşgul eden veto ve fesih hakları meseleleri olmuştur.

Makalede telif-tetkik eserler, dönemin TBMM tutanakları ve gazetelerinden yararlanılarak Millî Mücadele sonrası Türk kadınının siyasal hak arayışları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Türk Kadını, Siyasal Haklar, 1924 Anayasası, TBMM, Millî Mücadele

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Karabük/Türkiye. ersinmuezzinoglu@karabuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7095-7869

** Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Konya/Türkiye. yakaya@konya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9951-2844
Makalenin Gönderilme Tarihi: 5 Eylül 2017
Makalenin Kabul Tarihi: 5 Ekim 2017
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25 Ekim 2017

SEARCHES AIMED AT GIVING POLITICAL RIGHTS TO TURKISH WOMEN AFTER NATIONAL STRUGGLE (1923-1924)

Summary

In the Second Constitutional Period, the intensive activities of women through associations, the increase of women employment, the development of education facilities and participating to broadcasting life by means of journals led to advancing in women social status and starting to groove on politic arena. The contribution of women to the National Struggle in 1920's constituted the most important base for their political right demand. The first noteworthy searches over this issue became evident with the negotiations on the parlimantary elections law and the negotiations on 1924 Constitution Act. These searches are followed and supported with great interest by the leading newspapers of the period. A huge support in Grand National Assembly of Turkey (GNAT) was noticed on giving political rights for women during the negotiations of on 1924 Constitution Act. But the following topics discussed at GNAT obstructed the women to join to political life: some reformer and liberal people at GNAT made a decision against women to obtaining political rights ;these deputies were in the opinion of given political right to women in time but not now; the preference of M. Kemal Pasha on women education and motherhood rather than giving political right to women. Another obstacle to giving political rights for women is right of veto and right of rescission seen in the political agenda of 1924. In our study, the search of Turkish Women on the way of getting political rights after National Struggle will be analyzed by examining writings and survey works and official reports of GNAT and newspapers.

Keywords

Turkish Women, Political Rights, 1924 Constitution, GNAT, National Struggle

GİRİŞ

Türk kadını, seçme-seçilme hakkı anlamında siyasal haklarını 1930'larda kazanmaya başlamıştır. Oysa İkinci Meşrutiyet Döneminde kadınların siyasete ilgi duymaya başladıkları görülür. Bu dönem kadın hareketi ve kadın haklarının gelişimi bakımından önemli bir dönüm noktasıdır. Gerçekten İkinci Meşrutiyet sürecinde kadının toplumdaki yerinin değiştirilmesi ile ilgili evvelki sınırlı görüşler yerini daha kapsamlı tartışmalara bırakmıştır. ¹ Bu şekilde kendisinden önceki gelişmelerin birikimi² ile beraber İttihat ve Terakki'nin reformcu anlayışı, meşrutiyet rejiminin ve ikliminin sağladığı imkânlar sayesinde kadın dergileri ve kadın derneklerinin³ çalışmaları, savaş sırasında kadın işgücüne duyulan ihtiyaç gibi konjonktürel fırsatlar, kadınların sosyal alanda daha görünür olmalarına, seslerinin yükselmesine, netice olarak haklarının gelişmesine etki eden önemli faktörler olmuştur.

Bütün bu gelişmeler kadınların siyasi haklarının tartışılmasının da önünü açmıştır. İttihat ve Terakki'nin mühim azalarından ve ideologlarından birisi olan Ziya Gökalp, bu dönemde kadın haklarının önde gelen müdafilerinden olup, kadınlara siyasal haklar verilmesini gündeme getirmiştir. Yine aynı dönemde *Terakki* gazetesinde Batı'da kadın hakları ve kadınlara siyasi hak talepleriyle ilgili bilgiler verilmiş, Osmanlı kadınlarının da artık bu talepte bulunmaları istenmiştir. ⁴ Dönemin kadın hareketinin sesini duyurduğu en önemli mecralardan birisi olan *Kadınlar Dünyası* dergisi ise siyaseti, siyasal konuları ve hadiseleri yakından takip etmiştir. Kadınların seçme hakkı ile ilgili İngiltere'deki gelişmelere sayfalarında yer vermiştir. Osmanlı kadınlarının, siyasal hak talebi yönünde harekete geçmemesi konusunu irdeleyen dergide, kadınların o günün koşullarında önceliğinin toplumsallaşma ve iş hayatına katılma sorunları olduğu ve bunların sağlanması sonrasında ise kadınların tabii olarak seçme hakkına kavuşacakları görüşü savunulmuştur. Dergide ayrıca zamanın, kadınların lehine geliştiğini ve bir gün kadınların sadece seçme değil seçilme hakkına da sahip olarak milletvekili dahi olabilecekleri dile getirilmiştir.⁵

¹ Yasemin Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde Otoriter Modernleşme ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 21, Bahar 2007, s. 14.

² Osmanlı Kadın hareketinin kadın dergileri ve kadın dernekleri boyutlarıyla gelişimi hakkında kapsamlı bir çalışma için Bk. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1994.

³ Bu demeklerden başlıcaları şöyle sıralanabilir: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Teali-i Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye Hilal-i Ahmer Hanımlar şubesi, Müdafaa-i Milliye Hanımlar Şubesi Bk. Çakır, age. ; Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadının Yükselişi (1908-1918)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

⁴ Belkis Konan, "Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: LX, Sayı: 1, 2011, s. 163. 164.

⁵ Kurnaz, s. 215.

Diğer yandan bahsi geçen tartışmaların sürüp gittiği Osmanlı siyasal hayatında Cevdet Paşa'nın kızı Emine Semiye Hanım, ŞerifPaşa'nın eşi Prens Emine gibi dönemin siyasi partileri aracılığı ile aktif siyasete katılan tek tük kadın örnekler de mevcuttur. ⁶

Yine kadınların seçimlere iştiraki konusunda da tekil örnekler mevcuttur. Bunlardan biri olan Sabiha Zekeriya (Sertel) 1919 seçimleri öncesi *Büyük Mecmu'* da kalem aldığı bir makalede şu tespitlerle seçimlere iştirak etmelerini gerektiğini haykırmıştır: "Biz de bu vatanın evladı, bu memleketin hayatı, istiklali için en ağır fedakârlıklara katlanan, yavrularını canından koparıp hudutlarda kurban veren analarız. Hiç olmazsa ölen çocuklarımızın namına bizim de söyleyecek sözlerimiz vardır. Evlatlarımızın kanını asırlardan beri emen bu toprağa herkesten ziyade merbutuz. Vatana karşı olan kayıtsızlıklarını ilan eden anasını musirrenintihabata iştirake davet ederken, bizleri ihmal etmek hem günah hem cinayettir". ⁷

Sabiha Zekeriya'nın talebinin gerçekleşmediği ve öncekiler gibi kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olmadıkları bu seçimlerde erkek seçmenler, aday olmamasına ve yasal engellere rağmen Halide Edip Hanım'a çeşitli vilayetlerde oy vermişlerdir. Böylesi bir gelişmeyi toplumsal beklenti ve onayı yansıtması bakımından önemli gören Yaraman'nun verdiği bilgilere göre *Vakit* gazetesi bu seçimler öncesinde kadınlara oy hakkı ile ilgili bir araştırma yapmış ve bu amaçla Halide Edip Hanım gibi bazı simalarla yaptığı görüşmeleri kamuoyu ile paylaşmıştır. Halide Edip Hanım yirmi yaşındaki kadınların seçmen, otuz yaşındaki kadınların milletvekili aday olabileceğini söylemiş, Millet Meclisi'nin bu amaçla bir sonraki seçimlerden önce yasal değişiklik yapması gerektiğine değinerek, İngiltere'de olduğu gibi buna Türk erkeklerinin karşı çıkmayacağına inandığını açıklamıştır. ⁸

Bu örnekleriyle İkinci Meşrutiyet Döneminde bağımsız bir kadın hareketi mevcut olmasına karşın, siyasal haklar öncelikli amaçlar arasında bulunmaz. ⁹ Kadınların siyasal hak talebi ilk kez, 1913'den beri faaliyette bulunan Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyetinin 1921 programında yer almıştır. İlk başta aile, toplumsal yaşam ve çalışma hayatında kadın haklarının temini için çaba gösteren cemiyet, daha sonra bu hakların bir tamamlayıcısı olarak siyasal hak taleplerini programına almış vederneğin

⁶ Ayşegül Yaraman, *Bir Demokrasi Tartışması Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili (1935-1999)*, BağlamYayıncılık, İstanbul 1999, s. 44.

⁷ Zafer Toprak, "Sabiha(Zekeriya) Sertel ve Türk Feminizmi", *Toplumsal Tarih*, Mart 1998, Sayı: 51, s. 13.

⁸ Yaraman, s. 45-46.

⁹ Saime Yüceer, "Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama : Türk Kadınına Siyasal Haklarının Tanınması", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı : 14, Yıl: 9, 2008, s. 133.

amaçları arasında “memleketimizde dahi kadınlara hakk-ı intihab verilmesi” konusu sayılmıştır.¹⁰

MİLLÎ MÜCADELE’DE TÜRK KADINI VE KADININ SİYASAL HAKLARI MESELESİ

Birinci Dünya Savaşı birçok ülkede kadın hakları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Savaşta erkeklerle birlikte ülke savunmasını üstlenen kadına siyasal hakları verilir. Parlamentolarda kadın milletvekilleri yer almaya başlar. Türkiye’de kadınların siyasal hakları meselesinin parlamentolarda gündeme gelmesi ve siyasi alanda kadın örgütlenişi ise Milli Mücadele ertesine rastlar.¹¹

Milli Mücadele yıllarında kadınlar gerek dernek ve basın yoluyla, gerekse fiili olarak savaşta mücadele ya da savaş takviye edecek lojistik faaliyetlerde bulunmak suretiyle vatanın kurtarılmasında dikkat çeken çabalar içerisinde yer almışlar ve bu da onların İkinci Meşrutiyet Döneminde gelişen toplumsal konumlarını daha da ileriye taşımıştır. Türk kadını vatanın bu muhataralı günlerinde millet bütünlüğü içerisinde kendisine düşen ödevleri yerine getirmiş, gerek cepheye gerekse cephe gerisinde yani aile ocaklarında mücadelesini vermiştir. Bu meyanda Türk kadını, İstiklal mücadelesinde cephaneyi arabasında veya sırtında taşımış, askere giydirecek eşyaları ve ordunun yiyeceğini hazırlamış, seve seve vatan savunmasında üzerine düşen görevi yerine getirmiştir. Denilebilir ki ordunun silahını sırtında ve kağnısında taşıyan Türk köylü kadını Millî Mücadele’nin bir sembolü olmuştur. Savaşta gösterdikleri yararlılıktan dolayı madalya ile taltif edilen kadınların yanısıra, kendilerine onbaşı veya çavuş gibi rütbeler verilen veya terfi ettirilen kadınlar da vardır.¹²

Türkiye’deki yabancı işgalini İstanbul ve taşrada protesto için yapılan mitinglerde yine kadınlar ön saflarda yerlerini almışlar; Halide Edip Hanım, Münevver Saime Hanım gibi pek çok kadın bu mitinglerde binlerce Anadolu insanına hitap etmişlerdir.¹³

¹⁰ Selin Gizem Oruç, *Türk Kadınlar Birliği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 32; Kumaz, *Osmanlı Kadının Yükselişi*, s. 215; Çakır, o sıralarda batılı kadının gündeminde yer almasına rağmen 1913’te kurulduğunda Cemiyetin programında siyasal hak isteminin yer almamasını ve bunun olmasının da zaten beklenmeyeceğini izaha çalışırken, Osmanlı kadınının siyasallaşmak bir yana, toplumsallaşmayı da yapmadığı tespitini yapmakta, cemiyetin programında Osmanlı kadınları olarak erkeklerin siyasetlerine henüz akıl erdiremedikleri ve karışmayacakları ancak bir sosyal hayata sahip olmak yönüyle kendilerini geliştirmeye, çalışma hayatlarını düzene koymaya, irfanlarını artırmaya çalışabileceklerinin yazıldığına atıf yapmaktadır. Bk. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, s. 58.

¹¹ Zafer Toprak, “Halk Fırkasından Önce Kurulan Parti, Kadınlar Halk Fırkası”, *Tarih ve Toplum*, Mart 1998, Cilt: IX, Sayı: 51, s. 30.

¹² Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hakve Görevleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s. 100-102.

¹³ İnan s. 104 ve müteakip.

Milli Mücadele Döneminde kadınlar ayrıca ülkenin savunulması için cemiyetler kurarak fikirlerini ve seslerini duyurmuşlardır. O zamanın sosyal şartlarında erkeklerle aynı cemiyette beraber çalışması mümkün görülme- yen kadınların kurmuş oldukları en önemli cemiyet, Sivas'ta 5 Kasım 1919'da kurulan Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyetidir. Cemiyet, ülkenin bütünlüğünü ve istiklalini savunmada tüm Anadolu'nun birliğini sağlamak için kurulmuştur. İtilaf Devletleri temsilcilerine ve İstanbul Hükümetine çektikleri telgraflarla vatanın yer yer işgal edilmesini protesto etmişlerdir.¹⁴

1920'li yıllarda başta erkekler olmak üzere kadınlar arasında da kadına siyasal haklar tanınması ön koşullu olarak tartışılmıştır. Kadının eğitilmesi gerektiği görüşü daha çok öne çıkmıştır. Gazi Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım, Türk kadınları için eşit haklara inandığını, bunun oy vermek ve Büyük Millet Meclisine seçilme hakkı demek olduğunu, ancak eğitimin oy hakkından ve kamu hizmetlerinden daha önce geldiğini, köylülerin sırtına oy hakkını yüklemenin saçma olacağını belirtmiştir. Yine Nezihe Muhittin Hanım birçok konuda işbaşına geçen kadınlar ancak münevver bir kadın çoğunluğunun seçtiği olmalıdır, şeklinde görüşlerini paylaşmıştır. Yüceer, seçme hakkının kadınların eğitilmiş hale getirilmesi ve kültür seviyesinin yükseltilmesinden sonra alınmasının 1920'li yıllardaki kadın hareketinin temel amaçlarından olduğunu vurgulamıştır.¹⁵

MİLLÎ MÜCADELE SONRASINDA KADINLARIN SİYASİ HAK- LARI MESELESİ

Yukarıda yer verilen gelişmelerle birlikte Milli Mücadele'den sonra kadınların siyasal hakları meselesi daha rahat bir şekilde gündeme getirilir olmuştur. Mustafa Kemal'in Ocak 1923'te İzmit'te gazetecilerle yaptığı o meşhur görüşmesinde seçimler konusu tartışılırken kadınların durumu da konuşulmuştur. Mustafa Kemal kendisine yöneltilen, "Halide Edip Hanımefendiye mebus görebilecek miyiz sorusuna, bu hususta kanunda bir açıklık bulunmadığını, şimdiye kadar elli bin erkek nüfusa bir mebus verildiğini, şimdi ayırım yapmaksızın elli binde bir mebus verilirse o zaman bu kayıt ile erkeklerle beraber kadınların da söz konusu olup da kadınlara intihap hakkı verilmiş olacağını söylemiştir. Halide Edip Hanımın, paşam bu kararı ilk meclis mi verir yoksa ikinci meclis mi" sorusuna ise, bu noktayı kendisi-

¹⁴ İnan, s. 120-121.

¹⁵ Yüceer, s. 136.

nin bazılarıyla konuştuğunu, buna halen itiraz edenler olduğunu ama, er veya geç kadınların seçim hakkının gerçekleşeceğini söylemiştir. ¹⁶

1923'lerden itibaren Türk kadınına siyasal haklar tanınması konusunun çeşitli vesilelerle Büyük Millet Meclisinde tartışıldığı görülür. Tespit edilebildiği kadıyla TBMM'de ilk defa 1923 yılında İntihab-ı Mebusan Kanununun görüşmeleri sırasında bu konudan söz edilmiştir. Kanun tasarısının birinci maddesinde yer alan her yirmi bin erkek nüfus için bir milletvekili seçileceği şeklindeki ifade, bu nüfusa kadınlar da dahil edilsin mi edilmesin mi tartışmasına yol açmıştır. ¹⁷ Tartışmalara yol açan "İntihabı Mebusan Kanunu Muvakkatını Muaddil Mevaddı Kanuniye"nin birinci ve ikinci maddeleri şöyledir: 1- "Türkiye Büyük Millet Meclisinin miktarı âzası Türkiye Devleti halkından her yirmi bin nüfus-ı zükûra bir nefer olmak üzere intihab olunur. Küsurat için bu nispete göre İntihap Kanununun madde-i mahsusasındaki sarahate tevfiği hareket edilir". 2- "On sekiz yaşını ikmal eden her ferd-i zükûr intihab etmek hakkını haizdir". ¹⁸Tasarının görüşmelerine geçildiğinde Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey, "Hamdolsun milletvekillerimiz günden güne memleketin ihtiyaçlarını takdir¹⁹ ederek terakkiye doğru yürümektedir, demiş daha önce elli bin erkek nüfus üzerine düzenlenen seçim kanununda bu kez teklif sahiplerince kadınların konumunun da dikkate alınarak hareket edildiğinin anlaşıldığını belirterek şunları söylemiştir: "*Her şeyin bir derecesi, bir vesilei tekemmülü var, kanun teklifinde, kadınlar tekemmül edip de, rey hakkını istimal etmek derecesine gelinceye kadar onlar aile efradı beyninde aile reislerine rey vermiş gibi telakki edilerek yirmi bin nüfusu zükûrda bir mebus intihabını esas ittihaz etmiştir*".

Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey'in, "Böyle bir tevil akıl ve hayale gelebilir mi?" şeklindeki sorusuna Hüseyin Avni Bey, kadınların da ilim ve irfanlarını geliştirmeleri gerektiğini, erkekler gibi din ve diyanetlerini şeri hükümler doğrultusunda tekamül ettirmeleri halinde onların da oylarına saygı gösterileceğini, belirtmiştir. Tunalı Hilmi Bey'in, "seçme ve seçilme hakkını vermiyorsunuz; fakat kadınları saymıyorsunuz da", demesi mecliste itirazlara yol açmıştır. Bunun üzerine Hüseyin Avni Bey kadınları saymamanın, validesine hürmetsizlik etmek olacağını, kendilerinin validelerini babala-

¹⁶ Güldal Okuducu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 772. Birkaç ay sonra 21 Mart 1923 tarihinde Gazi Mustafa Kemal Konya'da yaptığı bir konuşmada ise kadınların vatan için mesailerine şu sözleriyle dikkatleri çekmiştir: "Dünyanın hiçbir yerinde, hiç bir milletinde, Anadolu köylü kadınının fevkinde kadın mesaisi zikretmek imkânı yoktur ve dünyada hiçbir milletin kadını 'Ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi halâsa ve zafere götürmekte Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi halâsa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar himmet gösterdim' diyemez" Bk: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 151-152.

¹⁷ Konan, s. 166.

¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Birleşim: 17, Cilt: I, Tarih: 03. 04. 1923, s. 326.

¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Birleşim: 17, Cilt: I, Tarih: 03. 04. 1923, s. 328.

rından çok sevdiklerini söylemiştir. Hüseyin Avni Bey fikirlerini biraz daha açmaya çalışarak, kadınlara seçme hakkının verilmekten ziyade alınacak bir hak olduğu meselesi üzerinde durmuş ve kadınların da bu husustaki haklarını kendilerine layık gördüğü zaman kendilerinden alacaklarını, bunu zamana bıraktıklarını belirtmiştir.²⁰

Yine söz alan Tunalı Hilmi Bey, kanun teklifinin 11. Maddesinde yer alan «*Bir nahiye dâhilinde bulunan nüfusu zükurdan her ikiyüzkişi için bir 'müntehib-i saniintihab olunur*» ifadesi hakkında görüşlerini açıklayarak mübarek cihadımızın bu millette bıraktığı anaların bugün (1923) erkeklerden fazla olduğuna dikkat çekmiş ve bu sözleri mecliste yine gürültülü itirazlara yol açmıştır. O da “*ayaklarımızı vurmayınız beyefendiler, benim mukaddes analarımın, benim mukaddes bacılarımın başına vuruyorsunuz ayağımızı! İstirham ederim, Benim anam, babamdan yüksektir. Analar cennetten bile yüksektirler. Tekrar ediyorum. Analar cennetten bile yüksektirler*” sözlerini ardı ardına sıralamıştır. Tunalı Hilmi Bey’in bu sözleri yine sürekli gürültü ve ayak patırtıları ile mukabele görmüş ve bu şekilde konuşmasını devam ettirmesi mümkün olmamıştır. O, “kadınlara intihap edilmek hakkını verin demiyorum”, diyerek meramını açıklamak istemesine karşın, gürültülerin devam etmesi üzerine “*hakikate tahammül edemeyen kulaklar*” demiştir. Bu söz üzerine Eskişehir Mebusu Emin Bey, “*Hilmi Bey! Millettin hissiyatıyla oynama, milletin hissiyatıyla oynama!*” demiştir. Bu sözlerle “*Şeriate hürmet ediniz*” sadaları eşlik etmiştir.²¹

Görüldüğü üzere kadınlara milletvekili seçme hakkı verilmesi konusunda mecliste bir fikir birliği oluşmamış, aksine konu etrafında hararetli tartışmalar ve görüş ayrılıkları yaşanmış ve bu yolda verilen teklif yeterince destek görmemiştir. Teklife ihtiyatlı yaklaşan milletvekilleri kadınlar için seçme hakkının zamanla olacağı, kadınların bazı yönleriyle kendilerini geliştirmeleri ve hazır olmalarıyla bunun temin edileceği yönündeki fikirleri öne çıkarmışlardır.

Aynı tarihlerde Gazi Mustafa Kemal, TBMM’deki havadan büsbütün farklı şeyler söylemiştir. Zira O, Konya’da Kızılay Kadınlar Şubesinin 21 Mart 1923’te tertip ettiği toplantıda yaptığı konuşmasında geçmişten beri kadınların gösterdiği fedakârlıkları şöyle tanımlamaktaydı: “Faziletlerin en büyüğü ve en ehemmiyetlisi kıymetli evlatlar yetiştirmeleriydi... kadınlarımızın inzeaf-i umumiyede uhdelere düşen hisselerden başka kendileri için en hayırlı, en faziletkar bir vazifeleri de iyi valide olmaktır”. Yine ona göre çocuk eğitimi için analara düşen görev büyüktür ve kadının bilgili ve

²⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Birleşim: 17, Cilt: I, Tarih: 03. 04. 1923, s. 329.

²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Birleşim: 17, Tarih: 03. 04. 1923, Cilt: II, s. 341.

münevver olması gerekir. ²² Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa bu sıralarda, bilgili ve iyi bir anne olmayı kadınlar için birinci gaye gören bir düşünceye sahiptir. ²³

Yukarıda görüldüğü üzere Mecliste Seçim Yasasının görüşmeleri sırasında kadınlara siyasal hakların verilmesi hususunda gösterilen bu rezerve rağmen, bazı gazeteler meseleyi gündemde tutarak kamuoyunu bilgilendirme ve yönlendirme doğrultusunda bir yayın politikası takip etmişlerdir. Mesela *Vakit* gazetesi “Kadınlara İntihab” başlıklı bir anket düzenlemiştir. Ankete gösterilen yoğun ilgi *Vakit*'in, ‘kadınların mebus namzedi kim olabilir’ diye sormasına yol açmış ve bu da tartışmaların büyümesine katkıda bulunarak kadınların siyasal hak talepleri için harekete geçmelerine etki etmiştir. ²⁴

Kadınlara siyasal haklar verilmesi yönündeki arayışlara kuvvetli bir destek bu kez TBMM dışında gerçekleşen bir gelişme ile yani Kadınlar Halk Fırkası'nın Kurulması ile gelmiştir. 15 Haziran 1923'te Darülfünun'da toplanan kadın şurasında kurulma kararı alınan bu partinin başkanlığını Nezihe Muhittin²⁵, Genel Sekreterliğini Şükufe Nihal Hanım üstlenmişlerdir. Beyannameinde partinin ortaya çıkış gerekçesi anlatılırken kadının, ülkenin her yerinde yaşanan siyasi, sosyal, ekonomik sorunların içinde olmasına ve bu sorunlardan etkilenmesine karşın, bu alanlarda gözle görülür biçimde çalışamaması üzerinde durularak fırkanın gayesi ve hareket tarzı şöyle açıklanmıştır: Yer yer ortaya çıkan kadın varlığını ve kişiliğini kitlevi bir şekle dönüştürmek. Bunu yaparken siyasal akımlara katılma arzusunun benimsenmemek. Kadınlık aleminikitlevi bir hareket gücüne sahip kılmak, özellikle ülkenin sosyal ve ekonomik olarak ilerlemesini hedeflemek, kadınların aydınlatılması ve onların analık²⁶ ve aile kadınlığı görevlerine hazırlanmasına çalışmak. Partinin amaçları sayılırken kadının sosyal, iktisadi ve bilhazare siyasal alanlarda gelişmelerini sağlamak söz edilmektedir. ²⁷

²² İnan, s. 138-140.

²³ Bu dönemde Türkiye'den farklı bir siyasal ve ideolojik çizgilerin etkili olduğu Avrupa'nın bazı ülkelerinde de kadınların siyasal haklarına karşı mesafeli ve soğuk duruş vardı. Mesela nasyonel sosyalizm “kilise, mutfak, çocuk” olarak adlandırılan üçlü kuralı dinletmeğe çalışıyor ve siyasal hayatta kadınların etkin rol almalarını hiç hoş karşılamıyorken, Mussolini İtalya'sı anti-feminist bir tavırla üniversitenin bazı dallarına özellikle felsefe bölümüne kadınların girmelerini önliyordu. Bk: Bülent Daver, “Kadınların Siyasal Hakları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 4, 1968, s. 124.

²⁴ Oruç, s. 34.

²⁵ Kadının siyasal hak mücadelesinin öncü kadınlarından olan Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin'in buyolda ki faaliyetleri hakkında Bk: Serpil Çakır, “Kadın Tarihinden İki isim: Ulviye Mevlan_Nezihe Muhittin”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 46, Cilt: VIII, Ekim 1997.

²⁶ Mustafa Kemal'in de kadınların başlıca vazifesini 1920'li yıllarda analık olarak açıklaması düşünülmeğe değerdir. Gazinin bu görüşü hakkında Zafer Toprak'ın, On Yıllık Savaşın (1912-1922) sebep olduğu takriben beş milyonluk büyük bir beşeri sermaye kaybının cumhuriyet kadınının doğurganlığı üzerine bir politika izlemesini kaçınılmaz kıldığı değerlendirilmesi için Bk: http://www.obarsiv.com/pdf/YaprakZihnioglu_NB.pdf (Erişim Tarihi:24. 04. 2017)

²⁷ Çakır, Osmanlı Kadın Hareketi, s. 75; Fırkanın kuruluşunun yasallaşmamasında temel etken olan siyasal haklar konusunun fırka için öncelikli ve önemli olup olmadığı hususunda fırka ileri gelenleri arasında da farklı görüşler vardır.

Kurulduğu ilan edilerek çalışmalarına başlayan Kadınlar Halk Fırkası'nın ilgili valiliğe yaptığı kuruluş başvurusu kadınların mevcut seçim kanununa göre henüz seçme-seçilme hakkı olmadığı gerekçesiyle tasdik edilmemiş ve dolayısıyla fırkanın kuruluşu resmiyet kazanmamıştır. Bilahare fırka programından kadınların seçme seçilme haklarından ve siyasi katılımdan söz eden kısımlar çıkarılarak Şubat 1924'de Türk Kadınlar Birliği adlı dernek kurulmuştur.²⁸

Kadınlar Halk Fırkasının kuruluşuna dönemin basını geniş yer vermiştir. Fırkanın kuruluşunu değerlendiren dönemin etkin düşünce adamı ve gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın)'e göre, kadınların fikri ve içtimai yükselmesini sağlamak için bir cemiyet gibi çalışmak isteyen hanımlar, siyasi bir isim seçmeselerdi belki amaçlarını daha iyi ifade etmiş olurlardı. Celal Sahir ise "Kadınlar Halk Fırkası" tabirini hiç anlamadığını bugün yalnızca Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyeti adıyla memlekette bir tek fırka olduğunu bunun da ilerde Halk Fırkasına dönüşeceğini Mustafa Kemal'in açıkladığını hatırlatmıştır.²⁹ Görüldüğü üzere her iki isim de kadınların siyasi bir amaçla yola çıkmalarına ve bunun için de Halk Fırkası adını kullanmalarına mesafeli bir tavır takınmıştır.

Cumhuriyet döneminin "ilk siyasi kadın oluşumu" olan bu derneğin önde gelen amaçları nizamnamesinde; kadınları fikri ve içtimai alanlarda yükseltmek hakiki valide yetiştirmek olarak ortaya konulmuştur. Nizamnamede derneğin siyasetle alakasının olmadığı kaydı da yer yer almıştır.

Fırka Genel Sekreteri Şukufe Nihal Hanım fırkanın er geç kendi temsilcilerini meclise göndereceğini bunun ise "benliğini daha ziyade idrak eden bir kadın ekseriyeti hazırlandığı vakit" gerçekleşeceğini söylerken, Fırka Başkan Yardımcısı Nimet Remide Hanım fırkanın siyasi emeller gütmeyeceğine mebus olmak ne de siyasi akımlar peşinde koşmak niyetinde olduklarını en birinci emellerinin içtimai ve iktisadi hedeflerin gerçekleşmesini görmek olduğunu belirtmiştir. Bk: Çakır, Osmanlı Kadın s. 75-76.; Okuducu, s. 784-785.

²⁸ Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası ve Kadınlar Birliği konularında çalışmalarıyla tanınan Yaprak Zihnioglu 2009 yılında Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde yapılan seminerde de Kadınlar Halk Fırkasının kuruluşuna izin verilmemesinin nedenini, fırka programının kadınların haklarını en geniş kapsamıyla içermesi ve bu hakları örgütü ve kararlı bir kadın grubunun savunması olarak açıklamıştır. Ona göre fırka ve programı şu iki nedenle Mustafa Kemal ve arkadaşlarının politikalarına uygun değildi: "Hükümet kadın hakları konusunu bir yandan modernleşme, çağdaşlaşma programının önemli bir bölümü sayıp çağdaş ve demokratik Cumhuriyet'in göstergesi olarak araçsal, simgesel yönüne ağırlık verirken, öte yandan kadın haklarının boyutunu kendisinin çizdiği sınırlar içinde gerçekleştirmek istiyordu. Kadınlar Halk Fırkası hükümetin kadın hakları programına hem içerik hem zamanlama olarak bir müdahale niteliği taşıyordu. Fırkanın programından ve kurucularının basındaki açıklama ve yazılarından, bu sınırları aşacağı ve bu alanda bir otorite haline geleceği, hatta baskı grubuna dönüşeceği anlaşılıyordu. İkinci olarak, Kemalistler 'Kadınlara haklarını biz verdik' ibaresiyle özeltenebilecek tutumlarıyla kadın hakları alanının kazançlarını kimseye bırakmayı düşünmüyorlardı. Kadınlar Halk Fırkası, bir grup aktivist ve aydın kadının hem kadın alanında hem de ulusal inşa alanında siyasal ve toplumsal gücün paylaşımı talebiyle ortaya çıkmıştı". Bkz: http://www.obarsiv.com/pdf/YaprakZihnioglu_NB.pdf. (Erişim Tarihi: 24. 04. 2017)

²⁹ Okuducu, s. 788-789; Zafer Toprak da Kadınlar Halk Fırkasının, kuruluş aşamasındaki bir partinin (Halk Fırkası) adı oluşu ve kadın ismini taşımasının bölücü nitelikte görülmesi ve günün koşullarına uygun düşmemesi yönüyle hükümet tarafından tasvip edilmediği üzerinde durur. Bk. Toprak, agm., s. 31.

Derneğin bu amaç ve prensipleri bir bakıma hükümetin kadın haklarının sınırlarını da göstermektedir.³⁰

1924 ANAYASASI GÖRÜŞMELERİNDE KADINLARIN SİYASAL HAKLARI MESELESİ

Kadınlara seçme seçilme hakkının verilip verilmeyeceği tartışmaları bir süre sona 1924 anayasasının hazırlanması sürecinde meclisin ve dolayısıyla basının gündemine tekrar gelmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarısının görüşmeleri sırasında tasarının 10. maddesi “On sekiz yaşını ikmal eden her Türk mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir” şeklinde ittifakla kabul edilmiştir. Ardından “Otuz yaşını ikmal eden her Türk mebus intihab edilmek salâhiyetine haizdir” şeklindeki 11. maddeye geçildiğinde Bayezid Mebusu Şefik Bey, 10. maddede yer alan (Türk) lafzının içinde kadınların da olduğuna dikkat çekmiş ve bunun üzerine Konya Mebusu Refik Bey “Onlar da olacaktır” demiştir. Şefik Bey, yeniden söz alarak mevcut haliyle bunun için istisnai bir şey konulmazsa doğal olarak kadınların da intihaba iştirak edeceğine dikkat çekmiştir. Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey zaten amaçlarının bu olduğunu belirterek kadınların da oy vereceğini söylemiştir. Karesi Mebusu Ahmed Süreyya Bey, otuz yaşını tamamlayan her Türk kelimesi içerisinde kadınların da bulunmasından Türk kadınının milletvekili intihap edilebilmesi anlamının çıktığını ve bunun; memleket ve millet için çok arzulanan bir şey olduğunu, ancak maddenin bu haliyle kesinlik kazanmasından sonra otuz yaşında Türk sıfatını taşıyan kadınların dahi seçilecekleri anlamının çıkmayacağını, çünkü anayasada detaya inilmediğini yalnızca ilgili kanuna yani İntihab-ı Mebusan Kanununa atıfta bulunulduğunu, bu kanunda gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğini belirtmiştir.³¹ Kütahya Mebusu Recep Bey, 10. maddede kendisinin kadınların seçimlere katılma hakkına sahiptir kanaatiyle oy kullandığını, hatta 11. maddede dahi her Türk tabirinin mutlak manasının Türk kadınlarının seçilmek durumunda dahi oldukları kanaatini taşıdığını belirtmiştir. Memleketin bütün kadınlarının mebus olmak veyahut ona benzer vazifede çalışmak için gerektiği kadar yükselmiş olmalarına tamamen kani olmamakla beraber, erkek nüfusun da aşağı yukarı eşit vaziyette olduğunun altını çizen Recep Bey, dünyada mevcut hukukun en basiti ve en birincisi olan seçme ve seçilme konula-

³⁰ Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 154; Berktaş'a değerlendirmesine göre “Kemalist erkeklerin hayalindeki hayalindeki ‘yenikadın’, ailevi, içtimai, millî vazifelerini benimseyen başkaları için yaşayan bir varlıktı. Kadının en belirgin meziyeti, fedakârlığı ve feragatiydi”. Bk. Fatmağül Berktaş, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 357.

³¹ TBMM Zabıt Cerideleri, Birleşim: 13, Cilt: I, Tarih: 16.03.1924, s. 540

rında Türk kadınının da hakkı olduğunu ve bu hakkın meclis tarafından teslim edilmesi ve seçim kanununun buna dair hükümlerinin değiştirilerek anayasaya göre düzeltilmesi gerektiğini belirterek sözlerine şunları ilave etmiştir: *“Bendeniz Türk kadını son mücadeleye ve bütün fikrî hareketlere asilâne; necibane iştirak etmiş olarak telâkki ediyorum. Bendenizce Türk kadını; kadınlık hayatının teferruatına ait nukat-ı nazarın serdindensarfınazar ederek ifade ediyorum ki, biz erkekler için yapmak imkânı olan her şeyi yapabilecek kabiliyeti tabîyede ve kabiliyeti ftriyede bir unsurdur. Bunların içerisinde yetişmiyen tabaka mevcut olmakla beraber bu tabakanın tabîi tekâmülünün icab edeceği neticeler üzerinde bunların da bir gün diğerleri gibi her işi görmek kabiliyetine gelebileceklerini ümid ediyorum. Elimizdeki projede en asahl bir nokta mevzuubahistir. Biz diyoruz ki, Türkiye bir halk devletidir, bir halk cumhuriyetidir. Efendiler, Türk kadını bu Türk halkının hiç olmazsa yarısı değil midir?*

Recep Bey, Çorum Mebusu Ferid Bey’in, “dokuzuncu maddeyi kabul ettiniz”, şeklindeki hatırlatması üzerine yine söz alarak her Fransız tabirinden Fransız kadınının istisna edilmeyeceği gibi, her Türk tabirinden de Türk kadınının istisna edilmeyeceğini, eğer meclis Türk tabirinin yanına “erkek nüfus” tabirini meclis çoğunluğunun üçte ikisi ile buraya koyarsa ancak o zaman mümkün olabileceğini, erkek nüfus tabiri olmadan bu maddenin kabul edilmesi halinde onun kapsamında kadınların da yer alacağını belirtmiştir. Bunun üzerine 11. maddenin tashihi için verilen önergelere geçilmiştir. Afyonkarahisar Mebusu İzzet Ulvi Bey’in maddenin (Kadın, erkek her Türk) şeklinde değiştirilmesi teklifi ile³² Gümüşhane Mebusu Zeki Bey’in “Otuz yaşını ikmal eden her Türk beş seneden beri tevatun ettiği ve nüfusuna mukayyet bulunduğu bir daireden mebus intihab edilmek salâhiyetine haizdir” şeklindeki teklifleri üzerinde görüşmelere devam edilmiştir. Kanun-ı Esasi Encümeni Mazbata Muharriri Gelibolu Mebusu Celal Nuri Bey, Encümenin görüşünü; kabul edilen dokuzuncu maddede kanunu mahsusuna tevfikan tabirinin olduğu, kanunu mahsusunda yani İntihab-ı Mebusan Kanununda yalnız erkek nüfustan bahsedildiği, bundan dolayı erkek nüfusu kastettikleri şeklinde açıklamıştır. Bunun üzerine Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, burada konunun açıklığa kavuşturulması gerektiğini söylemiştir. Celal Nuri Bey sözlerine devamla kadınların da gelecekte bu hukuku kullanmalarını çok arzu ettiklerini açıklamıştır. Bunun üzerine Kütahya Mebusu Recep Bey’in “kadınlar; Türk değil mi beyefendi” sözlerine Celal Nuri Bey “Türk’tür” cevabını vermiş ve Recep Bey de, “madem ki Türk dediniz, maddenin kapsamı içerisinde Türk kadını da vardır”, demiş-

³² TBMM Zabıt Cerideleri, Birleşim: 13, Cilt:1, Tarih: 16. 03. 1924, s. 541.

tir. Zeki Bey araya girerek “Celâl Nuri Bey kadınların aleyhinde” demiştir. Bunun üzerine Celal Nuri Bey aleyhte olmadığını sadece gereği neyse onu dile getirdiğini, kadınların bu hukuktan yararlanmasını gelecekte arzu ettiklerini, şayet madde ile ilgili bazı tereddütler varsa encümenin teklif ettiği gibi “Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk” şeklinde olabileceğini belirtmiştir. ÖnceGümüşhane Mebusu Zeki Bey’in önergesi oylanarak reddedilmiştir. Bu kez 11. Maddenin, “*Otuz yaşını ikmal eden, kadın ve erkek her Türk mebus intihab edilmek salâhiyetini haizdir*” şeklinde tasrihi için Urfa Mebusu Yahya Kemal Bey’in verdiği önerge oylanmış ve kabul olunmamıştır. Kabul olunmamasının alkışlarla karşılanması Kütahya Mebusu Recep Bey tarafından “Kadına hak vermediniz. Bari alkışlamayın yahu!” şeklinde itiraza yol açmıştır. Yine Zeki Bey’in üçte iki çoğunluk (Sülûsan ekseriyet) bulunmadığı ve isim okunarak oylama yapılması gerektiği şeklindeki teklifi üzerine, meclis başkanı çoğunluğun sağlandığını dile getirerek hiçbir şüphe ve tereddüde mahal kalmadığı zaman isim okumaya ihtiyaç görülmediğini belirtmiş ve sonunda Zeki Bey’in önerisi reddedilmiştir.³³

Ardından 11. maddedeki “her Türk” yerine “her erkek Türk” tabirinin konulması teklifi oylanmış ve böylece kabul edilmiştir. Değişiklik teklifine muhalefet eden Kütahya Mebusu Refik Bey’in “üçte iki çoğunluk yoktur” şeklinde meclis başkanına itirazı, “vardır” şeklinde karşı cevaplar verilmesiyle ve gürültülerle karşılanmıştır. Ardından maddenin bütünüdürün yani “Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebus intihab edilmek salâhiyetini haizdir” şeklinde tadilinin oylanmasına geçilmiş ve kabul edilmiştir.³⁴

Kadınlara seçme seçilme hakkı verilmesi ile ilgili meclisteki gelişmeler dönemin bazı gazeteleri tarafından da ilgiyle takip edilmiştir. *Tanın* gazetesine göre bu konuda en çok uğraş veren Cebel-i Bereket Mebusu İhsan Bey’dir. Yine kadınların mebus olmalarını istemeyen milletvekilleri arasında muhafazakar sınıf bulunduğu gibi liberal olarak geçinen kişiler de yer almaktadır.³⁵

Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin (Yalman), anayasa hazırlıklarından söz ettiği bir yazısında mecliste kadınlara milletvekili seçilme hakkının verilmemesini eleştirmiştir. Ahmet Emin Bey’e göre, 16 Mart 1924 Pazar günü meclis görüşmelerinde kadınların seçilme hakkı meselesinde aklın almadığı bir hata yapılmış ve anayasa tasarısının 10. maddesine istinaden meclis 18 yaşında bulunan her kadına erkeklerle eşit şekilde seçme hakkı vermesine rağmen, milletvekili olma hakkı yalnızca erkeklere tanınmıştır.

³³ TBMM Zabıt Cerideleri, Birleşim: 13, Cilt: I, Tarih: 16. 03. 1924, s. 542.

³⁴ TBMM Zabıt Cerideleri, Birleşim: 13, Cilt: I, Tarih: 16. 03. 1924, s. 543.

³⁵ *Tanın*, 17 Mart 1924, s. 1; *Tevhidi Efkar*, 17 Mart 1924, s. 2.

Ahmet Emin Bey, anayasa teklifinin 10. maddesinin görüldüğü şekilde olmasını arzu ettiğini, değilse meclisin pek büyük bir hatada bulunmuş olacağını, bugün kadınların seçme hakkına sahip olmasının tabi bir esas diye kabul edildiğini, dünyanın çoğu milletlerinin de bunu benimsediğini, geriye kalan birkaç ülkeden İtalya'nın yeni seçimlerde bunu uygulayacağını, Fransa ile diğerlerinin ise anayasalarını bu esas çerçevesinde değiştirmelerinin çok kısa bir sürede gerçekleşeceğini hatırlatmıştır. Kadınlara seçme hakkı verilmesinin her tarafta çok olumlu sonuçlar yarattığını belirten Ahmet Emin Bey sözlerine şöyle devam etmiştir. *“Ev idaresinde mütehasıs olan kadımlar, daha büyük bir ev demek olan memleketin idaresinde de erkeklerden daha vakıfane, daha dürüst ve daha temiz prensiplerle hareket etme istidadını göstermişlerdir”*. Bu noktada kadınların yalnız bir kısmına oy hakkı vermiş olan İngiltere'nin, yapılan tecrübeyi çok iyi bularak şimdiden erkeklerle kadınlar arasında eşitliği kabul ettiğini aktaran Ahmet Emin Bey, Türkiye'deki kadınların hakkının daha bariz olduğunu şöyle açıklamıştır: *Memleketimizde kadımların hakkı daha aşıkardır. Toprakdan mahsul alarak memleketi yaşatan, hazineye vergi veren müstahsil Türklerin ekseriyeti kadındır. İstiklal mücadelesinde kadımlar geri hizmetlerinde harikalı hizmetlerde bulunduktan başka cephede kanını dökenler de eksik olmamıştır. Memlekette muallim kadar muallime vardır. Yüksek tahsil görenler arasında kadımlar, muhtelif sebepler seokiyle miktarca erkeklerle tefevvuk etmek istidadını göstermektedirler. Liselerin yüksek sınıflarına erkekten ziyade kadın devam etmektedir. Ahmet Emin Bey, yenilikçi fikirlerle çalıştığını iddia eden bir meclisin bu vaziyeti tamamıyla atlamasını ve eski, batıl fikirlere kapılarak kadınları haktan mahrum görmesini aklın kabul edemeyeceğini, bu yönüyle meclisin 10. maddeye kendisinin zannettiği anlamı verdiğine aksi çıkana kadar inanacağını belirterek kadınların seçilme hakkından yana tavır koymuştur. Ardından kadınların milletvekili olmaması meselesine temas eden Ahmet Emin Bey, bunun doğrudan doğruya bir irtica olduğunu altını çizmiş, dünyanın her yerinde kadınların seçme hakkına sahip olmadıkları zamanlarda bile erkek seçmenlerin bir kadını milletvekili diye vekil göstermeleri esasının doğal bir kural kabul edildiğini, Amerika meclislerinde ilk kadın milletvekillerinin ve ayanların [senatörlerin] erkekler tarafından seçildiğini, ülkemizde de son seçimlerde (1923) en uzak köşelerdeki seçmenlerin dahi Latife Mustafa Kemal, Halide Edip, GalibeFethi Hanımefendiler gibi hanımlara çok sayıda oy verdiklerine dikkat çekmiştir. Ahmet Emin Bey bu noktada şöyle bir tespit de bulunmuştur: *“Meclis, müntehiplerin hakk-ı tevki-lini takyid etmek hakkını haiz değildir. Bir müntehibe: “kadına rey veremezsin” demek kadımları vatandaşlık hakkından mahrum ad etmektir ki bu takdirde haktan mahrum olan kadımları vergi gibi vazifelerle de mükellef ad etmemek icap eder”*. Bu noktadasözü Meclis görüşmelerine getiren Ahmet Emin Bey, 'Afife Fikret*

Hanım' ismi altında ülkemizde kadınların insan olduğu fikrini yaymaya çalışanlardan birisi olan Celal Nuri Bey'in, seçme hakkının kadınlar aleyhine kısıtlanması hakkındaki cereyanın başında yer almasının ve bu yöndeki mantıksızlığın meclisteki yenilikçi çoğunluk tarafından fark edilmemesinin cidden garip görüldüğünü belirtmiş, Meclisteki aceleci tutum nedeniyle veto meselesindeki gibi kadınlar meselesinde de hata yapıldığını, Meclisin bu hatayı her halde düzeltereğini umut ettiklerini açıklamıştır.³⁶

Kadınların bu haklara sahip olması doğrultusunda yayın yapan gazeteler, teklifin 10. ve 11. maddelerinin ne şekilde görüldüğü ve yorumlandığı hakkında bazı önemli simaların görüşlerini kamuoyuyla paylaşmalarını sağlamışlardır. Bunlardan birisi olan Feyziye Mektebi Müdürü Nakiye Hanım, bu maddelere nazaran kadınlara seçme hakkının verildiğinin anlaşıldığını, hatta kadınları bu duruma göre fikren hazırlamak gerektiğine inandığını ve bunun uğraşısını verdiklerini belirtmiş, ardından seçme hakkının kadınları da kapsamasını şöyle gördüğünü açıklamıştır: *"bunu şüphesiz nazar-ı hoşnudi ile karşılıyorruz. Bu da pek tabidir. Çünkü kadınlar her vergiyi veriyor. Hatta maaş alan kadınlardan tarik bedeli bile istifâ edilmektedir. Kadınların hayat-ı umumiyyeye iştirak edemeyecekleri mütalaasında bulunanlar askerliği ileri sürmektedir. Bence bu iddia da çürüktür. Çünkü askerlik harpte düşmana karşı göğüs gerip silah almaktan ibaret değildir. Askerin hastalarına, çoluk çocuğuna bakmak, bazı levazımı ihzar etmek de askerlik kadar mühim ve aynı kuvvet ve derecede vazifelerdir. Ben bu işler için de omuzlarımızı kuvvetli buluyorum. Anadolu kadını pek yüksektir. Onlar için de İstiklal Mücahedesinde asker kadar mühim vazifeler görmüş kadınlar vardır. Bir gün Kemalettin Sami Paşa anlatıyordu: Yağmurlu bir havada cephane nakline memur olan bir Türk kadını, rutubetten cephanenin bozulmamasını temin için uyumakta olan çocuğunun üzerinden örtüsünü alıp cephane üzerine atmıştır".* Bu kadar önemli görevleri yüklenebilen bir kadının seçme hakkına sahip olmasının pek tabi olduğunu belirten, zaten er veya geç kadınlara da seçme hakkı verilecekti, diyen Nakiye Hanım bunun için kadınlara

³⁶ Ahmet Emin (Yalman), "Meclisin İki Hatası", *Vatan*, 18 Mart 1924, s. 1; Batıcı bir aydın olan Celal Nuri Bey ile ilgili yapılan bir araştırmada yer alan bilgilere göre; Celal Nuri Bey Türkiye'nin modernleşmesinde kadınların önemli bir unsur olduğunu, kadınların cahil bırakılmasının yeni neslin de geri kalmışlığına yol açacağını düşünmüş, kadın meselesinin doğu meselesi kadar önemli olduğu tespitiyle kadınların mutlaka eğitimleri gerektiğini vurgulamıştır. Bk. Necmi Uyanık, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı", *Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:15, 2004, s. 243; Uyanık'ın münhasıran Celal Nuri Bey'i hayatı, eserleri, fikirleri ile ele aldığı oldukça kapsamlı bir çalışmasına göre; Celal Nuri Bey İkinci Meşrutiyet Döneminde kadınların eğitiminden söz etmiş, Türk kadınının Avrupa'daki gibi bir sosyal varlık olarak hür ve toplum içine girebilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bk. Necmi Uyanık, *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2003, s. 250-251; Celal Nuri Bey'in 1924'lerde kadının siyasal haklarını biraz daha ileri bir zamana bırakması ve o günler için bunu görmemesi her ne kadar Ahmet Emin Bey ile TBMM'de bazı milletvekilleri tarafından eleştirilse de, başta Uyanık'ın çalışması olmak üzere hakkında yapılan çalışmalardan, o zamana değin ortaya koyduğu görüşlerde kadının siyasal hakları noktasında kendisini bağlayan herhangi bir sözlü ve yazılı taahhüdü de tespit edilmemiştir. Dolayısıyla Celal Nuri Bey'in daha önce savunduğu fikirleriyle çeliştiği iddiası bu yönüyle doğru bir değerlendirme olmayacaktır.

rı fikren bu inkılabı hazırlamak gerektiğini vurgulamış, okuldaki görevi sırasında da bunu yapmaya çalıştığını belirtmiştir.³⁷ Görüşlerine başvuru- lan Rize Mebusu Ekrem Bey ise, Meclise sunulan kanun teklifinin maddele- rine bakıldığında kadınlara da seçme hakkının verildiğini anladığını, zaten kendisinin bu hakkın şimdiye kadar niçin verilmediğine bir anlam vereme- diğini ifade etmiştir. Ardından Anadolu'da 18 yaşında bulunan bir köylü kızın 18 yaşında bulunan bir erkek köylünün her yaptığını yapacağını, bunu son istiklal mücadelesinde de bihakkın gösterdiğini belirten Ekrem Bey, bundan dolayı 18 yaşındaki erkek gence verilen bu hakkın bütün hayatın meşgalelerine aynı ile onun gibi katılan Türk kadınına da niçin verilmeme- sini sorgulayarak bundan sonra toplum hayatına daha fazla katılacak olan kadınlara bu hakkın verilmesinin gayet doğal olacağı noktası üzerinde durmuştur. Son olarak görüşleri aktarılan bir başka önemli sima Akçuraoğ- lu Yusuf Bey de kanunun maddelerine göre kadınlara da seçme hakkının verilmiş olduğu anlamını çıkardığını açıklamıştır.³⁸

Hükümetin yarı resmi gazetesi olarak nitelenmesi yanlış olmayacak olan *Hakimiyet-i Milliye'*de yer alan bir başyazıda yukarıdaki süreçle ilgili bilgiler verilmiştir. Yazıya göre kanun teklifiyle seçimlere katılma ve seçilme hakları belli bir yaşa ulaşmış ve belli şartlara sahip her Türk'e sağlanmış, Türk kelimesinin açık olmaması nedeniyle bu kelimenin erkek ve kadın her iki cinsi de kapsayıp kapsamadığına dair bir soruya karşı encümen azaları kelimeyi yalnız erkeklere ait olmak üzere kabul ettiklerini açıklamışlar, bu- nun üzerine mecliste bir tufan kopmuş ve her taraftan protestolar gelmiş, birçok hatip, Türk kadınının hukukunu savunmak için söz istemiştir. Bu şekilde konunun mecliste nasıl gündeme geldiği ve geliştiği açıklandıktan sonra başyazıda "bu nasıl oluyor" diye sorularak şöyle bir açıklama yapılmıştır:

"Türk kadını mücadele-i milliyenin bütün safhalarına iştirak eder, arkasında ve arabasında ordu için mühimmat ve erzak taşır. Köyün içtimai hayatında en müessir amil olur. Eker saçar, biçer, alır, satar, hülasa erkekten ziyade çalışır erkekten ziyade iktisadi ve içtimai faaliyetler ibraz eder. Ve sonra da, aynı hayatın idare-i tanzimine, tertip ve teşkiline iştirak ettirilmez! Neden aynı kadının zevci, oğlu, kardaşı iştirak ettirilir de o ettirilmiyor? Acaba köy erkekleri ondan irfan, akıl, şuur veyahut vazife- şinaslıkça daha yüksek midir?"³⁹

Başyazıda bütün şarkta kadınlığı savunma yolunda ilk kez Türk Millet Meclisinde bu gibi hararetli konuşmaların yapılmasına dikkat çekilerek,

³⁷ "Kadınlarımıza Hakk-ı İntihap Veriliyor mu", *Vatan*, 18 Mart 1924, s. 1; Kemalettin Sami Paşaya atfen anlatılan bu anekdot Afet İnan'ın çalışmasında da yer almaktadır. Bk. Afet İnan, s. 102.

³⁸ "Kadınlarımıza Hakk-ı İntihap Veriliyor mu", *Vatan*, 18 Mart 1924, s. 1.

³⁹ "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Mecliste", *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1924, s. 1.

kadınlar hakkında şarkta asırlarca birikerek oluşmuş anlayış tarzı hatırlan-
dığına, yani kadının şarkta “ya yılan veyahut şeytan mahiyetinde tasav-
vur” edilerek hain olarak görülmesi ve bu zavallının öteden beri beşeri ha-
yattan uzaklaştırılması, Türk’ün, ahlaken yükselmiş olan Türk’ün annesini,
hemşiresini, kızını ne yılan ve ne de şeytan mahiyetinde görmek istemeye-
ceği, onları yüksek ve şahsiyet-i maneviyeye sahip, şerefini, haysiyetini bilir,
hukukunun ve vazifelerinin farkında bir insan olarak tanıdığı ve bundan
dolayı ona iştirak ettiği, en mühim amili olduğu hayatın, idare ve düzen-
lenmesinde, bir yer vermek isteyeceği üzerinde durulmuştur. Yazıda son
olarak, Büyük Millet Meclisinin bu yolda ilk mühim adımı atarak birçok
Avrupa toplumları içinde bile henüz kadına verilmemiş bir hakkı tanıdığı,
Türk kadınının seçimlere katılma yetkisini kabul ve tespit eylediği, ancak
aynı zamanda da, seçilmek hakkını reddettiğine işaret edilerek bunda mah-
zur olmadığı zira ilk önemli adımın atıldığı, İngiltere’de bile, kadının seçil-
me hakkının henüz tanındığı, Fransa’da ise kadının bu hakkından hâlâ yok-
sun olduğu, ancak seçimlere katılmaya yol açan etkenlerin şüphesiz ki bir
süre sonra seçilmek hakkını da sağlayacağı üzerinde durulmuştur. ⁴⁰

Dönemin etkin kalemlerinden ve milletvekillerinden birisi olan Falih
Rıfki Bey, *Akşam* gazetesindeki köşesinde meclis müzakereleri hakkında
bilgi vererek kadınların siyasi katılımı hakkında görüşlerini paylaşmıştır.
Ona göre, 11. maddeyle ilgili kadınların seçilme hakkı lehinde oldukça mü-
him bir çoğunluk varken birkaç oy yüzünden değişiklik teklifi kabul edil-
miş, ancak 11. maddedeki Türk kelimesinin bu şekilde açıklığa kavuşturul-
ması sonucu mantıklı bir netice ile, kadınlar da milletvekili seçme hakkına
kavuşmuşlardır ve milletvekillerinden de birçoğu durumu böyle yorumla-
maktadır. Çünkü 10. maddedeki “her Türk” tabiri bütün kapsamı ile kabul
edilmiştir. Bu noktada Falih Rıfki Bey şöyle devam etmektedir: “*Acaba ‘em-
rivaki’ hakikat olmuş mudur? Aksini ben temenni edecek değilim*”. ⁴¹

Falih Rıfki’nin kadınların siyasi temsili lehindeki bu temennisi uzun sü-
reli olmamıştır. Zira Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 20 Nisan 1924 tarihli
görüşmeleri sırasında 11. maddeyle irtibatından dolayı 10. maddenin de
tashih edilmesi gündeme getirilmiştir. Bunun üzerine 10. Maddede yer alan
«her Türk» kelimesinin yerine «her erkek Türk» kelimelerinin konulması
teklifi oylanarak kabul edilmiştir. ⁴² Böylece Mecliste kadınlara siyasal hak-
lar tanınması için ortaya çıkan fırsatlara ve kimi mebusların bunu destekle-
mesine rağmen, bu husus yasalaşarak hayata geçme imkanı bulamamıştır.

⁴⁰ “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Mecliste”, *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1924, s. 1.

⁴¹ Falih Rıfki, “Kanun-ı Esasi Münakaşaları”, *Akşam*, 20 Mart 1924, s. 1.

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Birleşim: 42, Cilt: II, Tarih: 20 Mart 1924, s. 924.

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet döneminde kadınların toplumsal alanda daha görünür olmaları, siyasete ilgi duymaya başlamaları, kadın hakları ile ilgili belirgin iyileşmeler, bağımsız bir kadın hareketi ortaya koymaları gibi bir birikimin üzerine Millî Mücadele'ye fiili katkıları dolayısıyla kadınlara da seçme ve seçilme hakkı verilmesi yönündeki arayışlar 1923'ten itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gündemine gelmiştir. Bu arayışlar dönemin bazı gazetelerinde de yankı bulmuş ve desteklenmiştir. Özellikle 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanununun görüşmelerinden, arayışların mecliste ciddi bir desteğe sahip olmakla birlikte oy potansiyeli bakımından yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Başta reisicumhur ve hükümet erkânının bu tartışmalara iştirak etmedikleri ve sessizliklerini korudukları görülmektedir. Kadınlara siyasal hak verilmesi yönünde hareket eden milletvekillerinin yeteri kadar fikirlerini açıklama imkânı bulamadıkları anlaşılmaktadır. Siyasal hakların verilmesi gereğinin dayanağı kadınların da vergi vermesi ve Millî Mücadele'ye önemli katkılarda bulunmaları iken, verilmemesinin gerekçeleri ise kadınların biraz daha din ve eğitim bakımlarından kendilerini geliştirmeleri gerektiği ve bunun ise zamanla olacağı düşüncesidir. Yine bu noktada kadınlara hakların verilmeyeceği, zaten kendilerinin vakti geldiğinde bunu alacakları görüşü öne çıkan bir husus olmuştur. Bu görüşe sahip olan milletvekilleri arasında liberal ve batıcı fikirlere sahip olmakla şöhretli kişiler de bulunmaktadır. Ayrıca belirtmeli ki özellikle 1924 Anayasası özelinde Cumhurbaşkanına veto ve fesih hakkı verilmesi ile ilgili tartışmalara göre bu meselelerin daha tali bir mesele halinde görülmesi de teşebbüsün başarısızlığında bir başka etken olmuştur. Son olarak kadınların İstiklal Harbi'ndeki katkılarını her fırsatta dile getiren ve kadınların geri bırakılmamasına ve erkeklerle eşit haklara sahip kılınmasına sıcak bakan Gazi Mustafa Kemal'in bu yıllarda kadınlar için siyasal hakları öncelememesi, dahası kadının eğitiminin önemine ve annelik vazifesinin ilk sıralarda yer aldığına inanması da sürecin başarısızlığına tesir eden amiller arasında zikredilmelidir. Böylece Türk siyasal hayatında ve demokrasi serüveninde kadınların seçme ve seçilme hakkına kavuşarak siyasal bir özne konumuna gelebilmeleri için bir on yıl daha beklemeleri gerekecektir.

KAYNAKÇA

Gazeteler:

- Hakimiyet-i Milliye, 18 Mart 1924.
- Tanin, 17 Mart 1924.
- Tevhidi Efkar, 17 Mart 1924.
- Vatan, 18 Mart 1924.

Telif ve Tetkik Eserler:

- Ahmet Emin (Yalman), *Meclisin İki Hatası*, Vatan, 18 Mart 1924, s. 1.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- Avcı, Yasemin, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde 'Otoriter Modernleşme' ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 21, Bahar 2007, ss. 1-18.
- Berktaş, Fatmagül, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Çakır, Serpil, "Kadın Tarihinden İki İsim: Ulviye Mevlan_Nezihe Muhittin", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 46, Cilt: VIII, ss. 6-14, Ekim 1997.
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1994.
- Daver, Bülent, "Kadınların Siyasal Hakları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXIII, Sayı: 4, 1968, ss. 121-130.
- Falih Rıfkı (Atay), "Kanun-ı Esasi Münakaşaları", *Akşam*, 20 Mart 1924, s. 1.
- İnan, Afet, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1975.
- Konan, Belkıs, "Türk Kadınının Siyasal Hakları Kazanma Süreci", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: LX, Sayı: 1, 2011, ss. 157-174.
- Kurnaz, Şefika, *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Oruç, Selin Gizem, *Türk Kadınlar Birliği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.
- Okuducu, Güldal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Toprak, Zafer, "Halk Furkasından Önce Kurulan Parti, Kadınlar Halk Fırkası", *Tarih ve Toplum*, Mart 1998, Cilt: IX, Sayı: 51, ss. 30-31.
- Toprak, Zafer, "Sabıha(Zekeriya) Sertel ve Türk Feminizmi", *Toplumsal Tarih*, Mart 1998, Sayı: 51, ss. 7-14.
- Uyanık, Necmi, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:15, 2004, s. 227-274.
- Uyanık, Necmi, *Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak CelalNuri (İleri)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2003.

- Yaraman, Ayşegül, *Bir Demokrasi Tartışması Türkiye’de Kadınların Siyasal Temsili (1935-1999)*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1999.
- Yüceer, Saime, “Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Haklarının Tanınması”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008, ss. 131–151.
- Zihnioğlu, Yaprak, *Kadınsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul 2016.

WEB Kaynakları:

- http://www.obarsiv.com/pdf/YaprakZihnioglu_NB.pdf (Erişim Tarihi:24. 04. 2017)

KAYNAKLAR

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Gazeteler (1952-1953)

Cumhuriyet

İzvestiya

Pravda

Ulus

Vatan

Zafer

Telif Eserler

AKALIN Cüneyt, Soğuk Savaş ABD ve Türkiye 1, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.

ARMAOĞLU Fahir, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, Alkım Yayınları, İstanbul 2012.

ATAÖV Türkkaya, Amerika NATO ve Türkiye, İleri Yayınları, İstanbul 2006.

BAĞCI Hüseyin, Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar, METU PRESS Yayınları, Ankara 2001.

BİLGE Ahmet Suat, Güç Komşuluk - Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

DÜLGER Sema, Düünden Bugüne Devletin Zirvesindekiler, Neden Yayınları, İstanbul 2011.

EROL Mehmet Seyfettin, "Sovyet Talepleri (Stalin) Krizi", Türk Dış Politikasında 41 Kriz: 1924-2014, ed. Haydar Çakmak, Kripto Yayınları, Ankara 2013.

GÜRÜN Kâmuran, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

HILGER Gustav – Georg Von Rauch, Lenin-Stalin İstoriçeskiye Silueti, Fenix, Rostov Na Donu 1998.

İNALCIK Halil, "Osmanlı Rus İlişkileri 1492-1700", Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1492-1992) Sempozyumu, Ankara, 12-14 Aralık 1992.

İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, Derleyen: Ali Rıza Cihan, Yayına Hazırlayan: Engin Karapınar, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, C. II, Ankara 1993.

KUNERALP Zeki, Sadece Diplomat, (yayınevi belirtilmemiştir), İstanbul 1981.

KURAT Akdes Nimet, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

McCAULEY Martin, The Khrushchev Era 1953-1964, Pearson&Longman, London 1995.

Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:279, Ankara 1969.

SARAY Mehmet, Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

- SARINAY Yusuf, "Türkiye'nin NATO'ya Girişi", Türkler, C. XVI, Ankara 2002.
- SONYEL Sâlahi, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- SOYSAL İsmail, Türk Dış Politikası İncelemeler İçin Klavuz 1919-1993, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- ŞAHİNGİRAY Özel, Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1920-1953, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1999.
- Türkiye Cumhuriyeti 80. Yıl Kronolojisi, Editör: M. Mesut Uyanık, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara 2004.
- UÇAROL Rifat, Siyasi Tarih (1789-1994), Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- WILDMAN Allan K., The End of the Russian Imperial Army: The Old Army and the Soldiers' Revolt (March-April 1917), Princeton University Press, New Jersey 1980.
- YILMAZ Salih – Abdullah YAKŞI, "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri", TYB Akademi Dergisi XVII (Mayıs 2016), Ankara.
- ZALESSKİY, K. A. ,İmperiya Stalina, Veçe, Moskva 2000.

İnternet Kaynakları

http://www.izlesenevideo.com/vidyo/izleindir/LkKpiU7atZo/Stalin_funeral.